

ELS VIATGES LITERARIS DE BERNAT CAPÓ

Patricia Alberola Romà *

NS CENTRAREM EN L'ANÀLISI DELS TEXTOS *ESPIGOLANT pel rostoll morisc* i *Terra de cireres*, dues propostes de viatge referencial però sobretot, literari, a través del territori valencià. L'objectiu que ens vam marcar a l'hora d'articular la intervenció que ara es transforma en comunicació escrita va ser no abusar de les teories literàries, centrar-nos en els textos i convidar els assistents a viatjar de la mà de la prosa d'aquest autor valencià contemporani. Mantenim aquest objectiu. En primer lloc, proporcionarem unes imprescindibles i necessàries pinzellades teòriques sobre la naturalesa de la literatura de viatges. A continuació veurem de quina manera aquesta naturalesa s'actualitza en el full de ruta que traça el viatger Bernat Capó. Per últim, aportarem unes conclusions que, sobretot, volen ser una

* Durant el mes de març de 2007, la Seu Universitària de la Marina va organitzar un curs sobre l'obra literària de Bernat Capó amb el títol "Bernat Capó: espigolant pel rostoll de les paraules". Joan Borja, director del curs, em va suggerir que podia encarregar-me de bastir algunes reflexions a partir de dues obres, *Espigolant pel rostoll morisc* i *Terra de cireres*, i emmarcar-les sota l'epígraf: "Els viatges literaris de Bernat Capó".

Abans d'entrar en matèria, vull agrair aquella invitació, ja que poder participar en aquestes jornades va ser doblement satisfactori. D'una banda, va ser l'excusa perfecta i obligada per a rellegir dos llibres amb els quals havia gaudit com a lectora i, d'una altra, aquest cicle de conferències em van permetre compartir espai, temps i conversa amb un autor que coneixia exclusivament a través dels llibres i dels articles en premsa. Ara, mesos després, confesse que la imatge que, com a lectora, havia construït de l'autor no es desdii gens ni mica de l'home que vaig conèixer a Benissa. La coherència, la fidelitat, l'agudesia i l'estima al país presents en els seus escrits queden confirmades en el rotund autoretrat que ell mateix va traçar en l'obertura d'aquell cicle de conferències i avalades per totes les persones que coneixen de primera mà la seua trajectòria cívica, periodística i literària.

proposta perquè, a través de la lectura, tots puguem entendre millor el país de què formem part, i caminar fins a trobar i construir la nostra Ítaca particular. Sense més preàmbuls, viatgers i viatgeres, comença la ruta.

Viatge i escriptura: el valor simbòlic de la literatura de viatges

Al llarg de la història de la cultura en general i de la literatura en particular les relacions entre viatge i escriptura han estat estretes. En aquest sentit, la imatge del viatge com a correlat i imatge explícita de la mateixa existència ha generat nombroses aproximacions literàries i metaliteràries.

Des del punt de vista simbòlic, el viatge com a metàfora de l'experiència vital es concreta en la mesura que no és simplement un trasllat espacial sinó, més aviat, una tensió que amaga desitjos de recerca i de canvi (CIRLOT, 2000). Des d'aquesta perspectiva, el viatge es pot entendre i materialitzar de diferents maneres: com a via de coneixement, com a excusa i mitjà per construir la realitat i com a espai propici perquè la memòria actue i dote de consistència els records i els actualitze a través del llenguatge. Viatjar és descobrir, viure i construir experiències de caràcter general i, al mateix temps, és l'àmbit ideal per a redescobrir-se, reviure i reconstruir-se com a subjecte, perquè aquestes experiències adquireixen una nova dimensió.

Definir què és la literatura de viatges no és una tasca senzilla. Els punts de discussió de la majoria dels crítics són, d'una banda, la determinació del caràcter literari o paraliterari de les obres i, d'una altra, la gran heterogeneïtat formal que presenten. En aquest sentit, Maestre Brotons (2001, 315-317) fa un repàs bibliogràfic molt aclaridor.

Nosaltres, ateses les relacions que s'estableixen entre viatge i construcció del subjecte, optem per considerar la literatura de viatges com un gènere que se situa en l'esfera dels discursos que configuren la galàxia de la literatura del jo definida per Enric Bou (1993). Aquesta opció ens permet constatar la heterogeneïtat formal dels llibres de viatges i justificar-la a partir de les interseccions que comparteixen amb uns altres gèneres com ara els dietaris, les memòries, les correspondències o la prosa periodística. Malgrat aquestes interseccions, la literatura de viatges presenta unes característiques pròpies que cal que constatem: el paper rellevant del viatger i les raons que l'empenyen a viatjar, les particularitats temàtiques sobre les quals s'estructura l'obra (la justificació del viatge i quins nous coneixements ha aportat la ruta) i certs elements formals com ara el vincle temps-espai i la reflexió metaliterària sobre el gènere mateix (Bou: 1993, 160).

Amb aquesta brevíssima aproximació teòrica a la literatura de viatges hem volgut deixar constància de la complexitat que s'amaga darrere de la construcció d'un viatge literari i d'alguns dels aspectes que seran indefugibles a l'hora d'analitzar *Espigolant pel rostoll morisc i Terra de cireres*. Qüestions com ara la construcció del jo, el tractament del temps, la delimitació de l'espai, els temes recurrents, l'ús de la història com a element vertebrador del discurs o la recuperació dels records hauran d'estar presents en la nostra aproximació.

Viatjar per a descobrir: marcar-se una meta

L'any 1980 Bernat Capó va publicar *Espigolant pel rostoll morisc*. A través de les seues pàgines, l'autor plasmava l'experiència viatgera per terres de la Marina i del Comtat. Partia del seu poble Benissa i, pas a pas —el viatge era a peu—, l'escriptor anava dibuixant davant els ulls del lector el paisatge físic i humà de parts de dues de les comarques més belles del País Valencià. Senija, Llíber, Xaló, Alcalalí, Murla, Castell de Castells, Famorca, Benimassot, Llombai, Benilloba, Gorga, la vall de Guadalest, Bolulla i Tàrbena prenien, a través de la prosa de Bernat Capó, entitat, perfils plens de nitidesa.

L'any 2002, vint-i-dos anys després, veia la llum *Terra de cireres*. Aquesta vegada, l'autor de Benissa ofería al públic el plaer de passejar-se, sense moure's de casa, per les valls de Gallinera, Alcalà, Ebo i Laguar. Era el torn, entre d'altres, de l'Atzúvia, Fornà, Binissivà, Benirrama, Benialí, Benitaia, Al Patró, Planes, Benigembla i Orba.

L'objectiu principal dels dos viatges era endinsar-se a la recerca de les petjades morisques presents en el territori, recrear-les i comprovar-ne la pervivència. Més enllà de la simple constatació històrica, el viatger buscarà el nexa d'unió amb el passat que li permeta explicar el present i dotar-lo de significat.

Des del punt de vista estructural, els dos volums segueixen un esquema idèntic: el viatge, entès alhora com a imatge literària i també com a praxi referencial, es divideix en etapes i cada etapa conforma un apartat o un capítol. En aquest sentit, els dos llibres es relacionen directament amb els diaris de viatges (cada dia, una etapa). Aparentment una estructura senzilla i sense pretensions. En el fons, una obra d'orfebreria on cada epígraf és independent (i com a tal pot llegir-se) i, al mateix temps, imprescindible per a orientar-nos i descobrir el veritable sentit que el viatger ens vol transmetre al llarg dels seus periples.

Cada capítol seria una consulta imprescindible a la brúixola per a, com a lectors, arribar a bon port. L'autor ens facilita l'itinerari complet amb diferents recursos de transició: fent referències a fets esdevinguts, recuperant personatges apareguts amb anterioritat, o reformulant imatges literàries o topois temàtics. Aquesta tècnica supera les fronteres de cada volum. *Terra de cireres* comença a l'Atzúvia on el lector es retroba amb un vell conegut del rostoll morisc, el senyor de la vall de Guadalest, aquell mamó que Juano de Beniardà va descriure com l'amo de tot. Més que dos viatges, el lector té la sensació que *Espigolant pel rostoll morisc* i *Terra de cireres* són, en essència, un únic viatge que encara continua.

Els dos volums coincideixen també en l'actualització temporal: ambdós articulen el discurs des del present. Pel que fa a aquest punt, l'autor interconnecta i suavitza les tensions entre present i passat a través de ponts que acurten les distàncies temporals entre les seues dues experiències viatgeres. El paràgraf amb què s'obri *Terra de cireres* n'és un bon exemple, especialment si el llegim a partir de les claus que ens proporciona la frase "I potser, algun dia, torne a caminar buscant velles espigues pel rostoll morisc", amb què es tanca *Espigolant pel rostoll morisc*:

I aquí som. De bell nou el viatger s'endinsa pels camins que antany trepitjaren els moriscos tafanejant pels pobles i els camps, per la història i els costums, fent xarrades amb vells i joves, palpant pedres centenàries, escoltant les encisadores passades dels ocells a la matinada, i sempre, i en tot moment, mirant amb ulls enamorats el paisatge meravellós i tan nostre.

El viatger s'ha marcat una meta i comença el seu camí: ha de recuperar un passat imprescindible per a explicar el present que l'envolta. Ho farà a través de les paraules, una eina poderosa que visualitza la realitat i dóna nom als referents. Les paraules fan visible allò que és invisible per omissió. El gran objectiu dels viatges de Bernat Capó és dotar d'identitat allò que, potser, ha passat desapercebut tot i ser evident.

Viatjar per a descobrir-se: la construcció del jo viatger

L'any 1980, un viatger iniciava la seua ruta a través del rostoll morisc. Vint anys després el viatger ha tornat. No obstant això, tempus fugit, i el viatger no és aliè als canvis que comporta i així ho constata amb ironia:

Vint anys més a les costelles són una càrrega feixuga que es va notant a les cames, especialment als genolls, però com que la voluntat és ferma, i el compromís seriós, anirà amunt i avall, tornarà a casa seua a les nits, es llevarà

de bon matí i tindrà sempre a mà el “polo” —aquest invent alemany, menut i poderós— per si de cas al motor humà manca el carburant

Ha canviat, però, el viatger, més enllà de la sobrecàrrega als genolls? Quan comentàvem les relacions que s'estableixen entre la literatura de viatges i uns altres gèneres, incidíem en les àmplies zones que comparteixen amb les manifestacions adscrites a la literatura del jo, especialment amb les memòries, l'autobiografia i els diaris. Part de la dimensió simbòlica del viatge rau en el fet que viatjat és buscar i que, des d'aquesta premissa, és fàcil establir una analogia entre viatge i vida i, per extensió, utilitzar l'opció viatge com a via de retrobament. En aquesta operació, la memòria juga un paper determinant i, en el cas de Bernat Capó, aflora en diferents graus al llarg de la seua producció en general i dels llibres que ens ocupen en particular.

Com a mostra, reproduïrem un fragment del primer capítol que llegim en Espigolant pel rostoll morisc, titulat “Senitja està a tret de fona”. Ben bé podem dir que aquest primer capítol és la presentació del viatge i del seu protagonista, dit d'una altra manera, la creació d'expectatives. El protagonista s'amaga darrere la impersonalitat que traspua la tercera persona gramatical: és “el viatger” i això marca, si més no des del punt de vista textual, una distància entre el jo literari (darrere d'un ell sempre hi ha un jo) i l'autor. Una distància que el lector identifica i, en principi, assumeix com a pacte de lectura. Es mantindrà aquest pacte?

La visita comença amb la irònica (“això de la fona no és un símil, car la història de les dues poblacions està condicionada per les pedres”) i bellíssima evocació d'un episodi infantil:

El seu origen es remunta al temps aquell en què els xiquets del poble veí no tenien escoles pròpies i havien de servir-se i aprofitar-se de l'ensenyament que impartien els pares franciscans del convent benisser [...] Fins a Benissa, doncs, arribaven els xiquets de Senija desitjosos d'aprendre les primeres lletres i obligats a experimentar les arts marcial. Aquells combats no tenien cap codi escrit però sí unes regles que es respectaven amb fidelitat. [...] Quan la jornada havia acabat, les faccions es posaven en peu de guerra, era l'hora de la pedrada [...], un ritu que ni la severitat dels pares podia evitar. Alguna cosa atàvica hi havia en aquells combats, alguna cosa que recordava les gestes morisques, les lluites contra els pirates barbarescos [...] *el viatger reviu aquelles lluites i es palpa el front, de manera instintiva, buscant esquerdes.*¹

¹El subratllat és nostre.

En principi l'evocació, més que evocació, és narració de fets elaborada amb precisió periodística i alguna encertada concessió a la ironia. L'anècdota adquireix la seua naturalesa evocativa en l'última frase que actua com a contrapunt. El viatger reviu els fets narrats i els transforma en records en el moment concret que es palpa el front, de manera instintiva, buscant esquerdes. Esquerdes que també es produeixen en el pacte de lectura previ: la distància entre autor i personatge es minimitza i el lector sap, més enllà de les teories literàries, que el viatge que llegirà és el d'un viatger amb noms i cognoms que està buscant, retrobant i construint un món que vol compartir a través de l'escriptura. Un desig de compartir que va més enllà dels móns referencials, possibles o versemblants, que desglossarà al llarg de quilòmetres de prosa, des del moment que el seu compromís amb la memòria esdevé, més enllà de l'evocació, compromís ètic. En l'episodi de les pedrades, l'autor tanca els records constatant que no hi havia banderes en cap bàndol:

Millor així, perquè quan a les guerres hi ha vencedors i vençuts, el poble sofreix i l'odi troba prou aliment per a no desaparèixer

En aquesta mateixa línia, volem citar un altre text que incidiria en la identificació entre personatge i autor. És un petit diàleg que el viatger manté al bar d'Alcalalí, mentre descansa i es refresca. Prèviament ha presenciat, des de la barrera, una discussió sobre política. No hi ha intervingut i un dels participants l'interroga sobre la seua actitud:

-Hala! Vostè vinga escoltar, però no en diu ni una.
-És el meu treball escoltar i escriure.
-Però d'algun partit serà, dic jo.
-Home, la veritat, de partit no en tinc, no.
-Però per algun camí anirà, dic jo.
-Home, això és de veres. Caminem.
-Doncs, això mateix, ens agradaria saber per on camina vostè.
-Doncs, ja ho veu vostè. Un va d'ací cap allà i en les cruïlles sol agafar el camí de l'esquerra. Ara mateix vinc de Xaló i he deixat el desviament a la dreta.

Amb quatre respostes, el viatger es retrata i, de retruc, retrata l'autor que s'amaga al darrere: el seu treballa, escoltar i escriure; una opció indiscutible, caminar; i en les cruïlles, agafar el camí de l'esquerra. Qui assistira a la inauguració de les jornades podrà observar que aquesta definició feta a colps de pregunta s'avé perfectament a la descripció que d'ell mateix va fer Bernat Capó.

Viatjar és conèixer: la recerca recurrent

Una de les característiques de la literatura de viatges era usar un element temàtic recurrent que servira d'element aglutinador. Bernat Capó fa servir com a elements temàtics el paisatge, la cultura popular, la llengua i, sobretot, les al·lusions històriques, especialment als moriscs.

El tema morisc és, sens dubte, pedra angular en el discurs del nostre viatger i impregna la resta d'elements temàtics. La seua presència és tan constant que provoca en el lector la sensació que la resta de topois narratius són simples excuses per a recrear una de les dimensions més simbòliques del viatge: el viatge com a via de coneixement i de retrobament.

En exemples anteriors hem pogut comprovar que el viatge esdevenia un recurs per a reviure i que la memòria hi actuava com a mecanisme desencadenador. A continuació veurem alguns exemples il·lustratius extrets d'*Espigolant pel rostoll morisc* on la recuperació de la memòria, ara històrica, s'incorpora a la peripècia vital del viatger. Conèixer el passat, recuperar-lo i lligar-lo al present es també una forma d'autoconeixement. En aquest primer viatge, una caixa de cuscús a l'aparador d'una botiga d'Alcalalí (la gastronomia es pot considerar un altre factor recurrent en la prosa de Capó) esdevé una troballa imprevista que assoleix dimensions atàviques i, sobretot, justifica el fet de caminar:

El viatger —en entrar en una tenda a proveir-se de magdalenes— li criden l'atenció unes caixetes grogues que duen imprès al damunt un nom evocador, una recepta de cuina i el domicili de la fàbrica, que es troba, precisament, a Alcalalí. Es tracta del famós cus-cus de què vaig sentir parlar, però que mai no havia tastat. Jo crec en l'atavisme. Algú, després de quatre segles, ha tornat a aquesta terra a posar sobre les taules el típic i saborós menjar dels moriscs. El cus-cús a Alcalalí i a tota la comarca. Retorn o retrobament. El viatger que camina pel vell solar morisc a la recerca d'arrels d'una passada grandesa, de vegades, de la forma més inesperada, es troba amb un arbre frondós.

Bernat Capó, però, no es conforma a plasmar aquesta dimensió simbòlica a títol individual: les revisions de la història i els seus protagonistes tenen una clara vocació col·lectiva. Des de Famorca reflexiona:

Entre expulsions i guerres, entre senyors i virreis, les terres deixaren de ser verges i els homes persones. A un li agradaria que no s'oblidassen els fets que configuren la història d'un país, d'una comarca o d'un poble, perquè el seu coneixement serveix per a prendre consciència de la pròpia personalitat.

La revisió dels fets històrics no està tampoc exempta d'ironia i un cert escepticisme. Del seu pas per Tollos, camí de Benimassot, el viatger extrau les conclusions següents:

Aquí [a Tollos] només s'entretingué uns pocs minuts, perquè, tot i que el poble li agradava i li trobava un indubtable regust morisc, no hi va poder parlar a plaer per manca d'interlocutors. Un parell de dones, que hi feien olives, li informaren de la impressionant disminució del cens fins a tal extrem que queden al poble deu habitants. La història es repeteix amb exactitud. El rei En Jaume, set-cents anys abans, després d'expulsar els infidels repoblà el lloc, precisament amb deu veïns. Res no ha canviat a Tollos.

Josep Iborra (1997) opina que la part de la producció de Capó dedicada a la temàtica morisca s'insereix dins els paràmetres del periodisme, a cavall entre l'article i l'assaig. En els llibres que serveixen d'excusa per a aquestes reflexions la idea d'Iborra encaixa a la perfecció, especialment si tenim en compte que per a molts la literatura de viatges es pot considerar un intergènere (POZUELO YVANCOS: 1990), en què conviuen amb tensions més o menys explícites una gamma de discursos literaris considerable. Per això, considerem que no hem de perdre de vista la dimensió literària (també lírica) que assoleix el tema morisc en Capó. Una de les grans troballes del viatge és constatar la presència viva dels moriscos a través de la literatura i transformar aquesta imatge en nexa entre passat i present:

El viatger és dels qui estan plenament convençuts que si bé foren expulsats molts de milers de moriscos, no tots se n'anaren. I encara en queden, que bé que s'hi veuen. I molts. I aquí estan els seus costums que no són fàcils d'esborrar quan s'han anat imprimint, dia rere dia, durant nou-cents anys. Que ningú no en dubte, no se n'anaren.

Un nexa amb referents reals sobre els quals el viatger para esment per reforçar-ne la dimensió referencial. Des de Castell de Castells lliga a la terra i als seus habitants aquesta presència real, viva, identitària:

El viatger segueix caminant i recordant l'origen morisc del poble, que es fa palés en els noms dels llocs, en els cognoms d'alguns i que sorgeix també en remoure la terra per a fer noves edificacions. Ossos calcinats i cranis que amb les conques buides dels seus ulls, segueixen mirant, sense veure-hi, cap al llevant, envoltades en la pols olorosa de l'orenga

A més del tema morisc, uns altres aspectes temàtics compartits per *Espigolant pel rostoll morisc* i *Terra de cireres* són les referències a la cul-

tura popular i a la llengua. Cadascun d'aquests temes ha estat àmpliament tractat en les ponències de Joan Borja i Vicent Beltran respectivament. Atesa la profunditat amb què han estat tractades, nosaltres passarem de puntetes amb l'objectiu de remarcar la seua funció cohesionadora dins de l'aventura del viatge (dels viatges) del nostre autor.

L'interès que la cultura popular desperta en el nostre autor queda palès al llarg de tota la seua producció. En aquest sentit, el *Costumari valencià* seria el major exponent. Ens els seus llibres de viatges, Bernat Capó usa les formes literàries populars per a reforçar el simbolisme al qual ja hem fer referència. Les inclou amb la mateixa naturalitat que incorpora un fet històric, i amb la intenció que la dimensió mítica —els mites són difícils d'esborrar— s'incorpore com un senyal d'identitat arrelat a les troballes del viatge i al subconscient dels viatgers. En *Terra de cireres* trobem —per exemple—, durant la visita a Planes, la llegenda del barranc de l'Encantada i l'intent d'un alcalde inconscient de volar la pedra plana que protegeix un tresor:

El batle volgué acabar amb un mite i això és força difícil, entre altres raons perquè els mites mai no s'acaben amb les armes de l'egoisme i encara menys amb la delerosa bogeria de mesclar els diners amb un món on tot és esperit i imaginació

Quant a la llengua, és la eina imprescindible en la construcció del viatge de Bernat Capó. Si se'ns permet, el treball lingüístic que s'amaga darrere de la producció valenciana de l'autor benisser és quasi un viatge paral·lel. A partir de referents molt minsos, com bé assenyalava Sanchis Guarner (1980) en el pròleg a *Espigolant pel rostoll morisc*, Capó elabora, pas a pas, poble a poble, una model de llengua nítid que no renuncia al lirisme, però que mai no es mostra encarcerat ni forçat. Un model de llengua que, a més, parla de la llengua i la transforma en component metaliterari.

Invitació al viatge: conclusions

En les pàgines precedents hem tractat d'oferir un tast dels itineraris multireferencials que Bernat Capó ha recollit en *Espigolant pel rostoll morisc* i *Terra de cireres*. Hem volgut destacar el valor simbòlic del viatge com a descobriment, que en el nostre autor es concreta en la recuperació de la memòria personal a través d'elements històrics, els costums, la cultura popular i la llengua. Hem exemplificar com aquests descobriments i

la conjunció d'aquests elements col·laboren en la definició del personatge del viatger i en la seua identificació amb l'autor.

No obstant això, hem intentat, sobretot, fer goleta al públic, perquè s'endinse en les drecceres geogràfiques, històriques, lingüístiques, gastronòmiques i humanes que, espigolant pel rostoll de les paraules, Bernat Capó ha sembrat en dos volums on el viatge esdevé un mitjà d'aprenentatge i un repte per a descobrir la veritable terra mítica.

Voldríem, a més, que el públic es donara pressa, perquè tenim la sensació que, si no ens afanyem, ens guanyaran la mà. Per sort, encara podem comptar amb guies ètiques i estètiques com les que ens ofereix el nostre autor.

Bibliografia

- BOU, Enric (1993): *Papers privats. Assaig sobre les formes literàries autobiogràfiques*, Ed. 62, Barcelona.
- CAPÓ, Bernat (1980): *Espigolant pel rostoll morisc*, Eliseu Climent Editor, València.
- (2002): *Terra de cireres*, Edicions del Bullent, Picanya.
- CIRLOT, José Eduardo (2002): *Diccionario de símbolos*, Ed. Siruela, Madrid⁶.
- IBORRA, Josep (1997): "Bernat Capó i el rerafons morisc", dins Bernat Capó. *Antologia*, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta – Institut de Cultura Juan Gil-Albert – Ajuntament de Benissa, Benissa, p. 11-16.
- MAESTRE BRONTONS, Antoni (2001): "Llibres de viatges i gèneres autobiogràfics", en *Literatura autobiogràfica. Història, memòria i construcció del subjecte*, Ed. Denes, Alacant – València, p. 315-330.
- POZUELO VIVANCOS, José María (1990): "Introducción" a *Viaje a la Alcarria de Camilo José Cela*, Espasa – Calpe, Madrid, p. 9-56.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1980): "Pròleg", dins *Bernat CAPÓ, Espigolant pel rostoll morisc*, Eliseu Climent Editor, València.